

A morféma újradefiniálásának szükségessége

1. Van-e konszenzusos morfémadefiníció a nyelvtudományban? A „konszenzusosnak” vélt morfémadefiníciók elég nagy eltéréseket mutatnak. A meghatározások közti véleménykülönbségek több csoportba oszthatók.

1.1. A morfémának nincs megkülönböztető sajátsága. Velcsov Mártonné (1968: 87) jellemzése szerint a morfémák „mind alak, mind jelentés, illetőleg funkció tekintetében önálló, felismerhető, észlelhető egységet alkotnak”. Mindez a szavakra is érvényes. Önállóknak a szavak nagy részétől eltérően csak a szabad morfémák tekinthetők.

1.2. A morféma elsősorban jelentést hordozó vagy pedig formális egység? A német, az angol, az orosz és a magyar nyelvészek nagyobbik részének felfogása szerint a morfémák egyértelműen jelentést hordozó egységek. (Harro Gross [1988: 45]: „Morpheme sind die kleinsten sprachlichen Einheiten mit bedeutungstragender Funktion”. ’Morfémák a legkisebb, jelentéshordozó nyelvi egységek’; J. Richards, J. Platt, H. Weber [1985: 183]: „Morpheme is the smallest meaningful unit in a language”. ’A morféma a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egysége’). A strukturalista L. Bloomfield és követői a morfémák meghatározásából elhagyják a jelentést (S. Chalker, E. Weiner [1994: 248]: „The smallest unit in word formation and morphology” ’A szó megformálásának legkisebb egysége a morfológiában’; R. R. K. Hartmann, F. C. Stork [1974: 145]: „Like phoneme and grapheme, a morpheme is a formal element [...] The realisation of a single morpheme is the smallest potentially meaningful unit in a language” ’A fonémához és a grafémához hasonlóan a morféma formális elem, amelynek a realizálása egy nyelv legkisebb virtualisan jelentéssel bíró egysége’; И. Г. Милославский [1997: 294]: „Наименьшая формальная часть слова, имеющая значение” ’A szó legkisebb jelentéssel bíró formai egysége’. Kenesei István kiemelten hangsúlyozza, hogy „a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is a formai, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat” fogja vizsgálni (2000: 76).

1.3. Minek a legkisebb egysége a morféma: a nyelvnek, a szónak vagy pedig a nyelvtannak? A németben a morféma általában a legkisebb jelentést hordozó **nyelvi** egység („kleinste bedeutungstragende Einheit der Sprache”); az oroszban többnyire a **szónak** a legkisebb jelentéssel bíró része (Шведова Н. Ю. и Лопатин В. В. [1989: 24]: „Слова делятся на минимальные значимые части – морфемы”. Васильева Н. В. и др. [1995: 62]: „Морфема – элементарная значимая единица языка, выделяемая в составе слова” ’A morféma a szó szerkezetében elkülöníthető, elemi jelentéssel bíró nyelvi egység’), az angolban viszont többnyire a legkisebb jelentéssel bíró **nyelvtani** egység (D. Crystal [1993: 257]: „the minimal distinctive unit of grammar” ’a nyelvtan legkisebb megkülönböztető egysége’). Ha a morféma szónak a része, akkor az olyan gyökérszók, amelyek nem ragozhatók, nem fokozhatók (pl. *ismét, de, hanem*), kirekesztődnek a morfémák közül, ha pedig nyelvtani egység, akkor létezése, annak a milyensége a nyelvléirási irányzatok koncepciójától függ.

1.4. A legkisebb nyelvi egység és a legkisebb nyelvi jel viszonya. A MGr. (Laczkó 2000: 38) definíciója szerint a morféma „a legkisebb nyelvi jel”. (Vö: H. Pelz 1987: 105: „Morpheme sind die kleinsten sprachlichen Zeichen”). Heidrun Pelz A. Martinetre (1960) hivatkozva hangsúlyozza, hogy a nyelvi jeleket az összes többi emberek és állatok által használt jelektől a **kettős** (elsődleges és másodlagos) **tagolás** („zweifache Gegliedertheit, double articulation”) lehetősége kü-

lönbötteni meg. Az elsődleges tagolás kétoldalú, nyelvi jeleknek is nevezhető nyelvi (langue) egységeket (morféma, szó stb.) különböztet meg, a másodlagos tagolás pedig – beszédegységeket (parole egységeket: hangokat, szótagokat, fonetikai szavakat, frázisokat). A nyelvtani leírás a kétoldalú elsődleges tagoláson nyugszik, mivel a nyelvi jeleknek van hangalakjuk (Ausdrucksseite) és tartalmuk (Inhaltsseite). A nyelvek természetes tagolásában azonban a hangalak egységei szerinti tagolás az elsődleges. A fonéma pedig jelentést megkülönböztető legkisebb nyelvi egység.

1.5. Teljes értékű nyelvi jel-e a morféma? Karl–Dieter Bunting [1978: 96] szerint igen. („Insofern in den Morphemen eine Phonemfolge [Sprachkörper] und ein Inhalt [Bedeutung] einander zugeordnet sind, sind Morpheme die kleinsten **Vollzeichen** des Zeichensystems Sprache”). Bohumil Palek (1989: 106) viszont úgy véli, hogy a morféma nem teljes értékű jel (znak neúplný), csak „jel-jelölt” (kandidata na znak), mivel használata nem önálló (znak nesamostatný). Walter Jung (1988: 17) is megjegyzi, hogy az egyes morfémák általában nem a közlés eszközei, hanem csak nyelvi megnyilatkozások tudományos megfigyelésének és vizsgálatának a megállapításai („Sie vermögen allerdings in der Regel nicht einzeln und isoliert als Verständigungsmittel zu fungieren, sondern sind erst durch wissenschaftliche Beobachtung und Untersuchung sprachlicher Äußerungen ermittelt worden.”) Ulrich Engel (1992: 15) a **szavakat** tekinti a nyelv viszonylag önálló, saját jelentéssel rendelkező **legkisebb** egységeinek („Wörter sind kleinste relativ selbständige sprachliche Einheiten, und sie haben eine eigene Bedeutung.”)

1.6. Bonthatók-e a morfémák kisebb elemekre? Forgács Tamás (2001: 47) definíciója szerint nem bonthatók. Vö.: „**Morpheme** sind kleinste bedeutungstragende Einheiten der Sprache, die als phonologisch-semantische Basiselemente nicht mehr in kleinere Elemente zerlegt werden können” ’A morfémák a nyelv legkisebb jelentéshordozó egységei, amelyek mint fonológiai-szemantikai egységek további kisebb elemekre nem bonthatók’. Ennek némileg ellentmond R. L. Trask (1993: 175) definíciója, amely szerint „The minimal grammatical unit; the smallest unit which plays any part in morphology and which cannot be further decomposed except in phonological or semantic terms” ’A morféma minimális nyelvtani egység; az a legkisebb egység, amely bármilyen szerepet játszhat a morfológiában, és amely csak fonológiailag vagy szemantikailag bontható tovább’. Az ÉKSz. például a **-ság/-ség** morfémának 9 jelentését különíti el. Továbbá ugyanazt a jelentést több különböző morfémával is kifejezhetjük: *Győr-ben/Győr/-ő-tt*, egy morféma megjelenési formája (fonémaállománya) többféle lehet: *esz-ik – ev-e-tt – e-gy-él – e-nni*.

1.7. Monema = semantema + morféma. A. Martinet (1960) és követői csak a grammatikai jelentésű szóelemeket nevezik morfémának. A lexikai jelentésű szóelemek elnevezése szemantéma. A morféma és a szemantéma összefoglaló neve: monéma. Lényegében ezt az irányzatot folytatja felemás módra Kiefer Ferenc az ÚMNY.-ban (1998: 189), amikor az alaktani kategóriákat nevezi **morfémáknak**, hozzátéve, hogy a „kategóriák megállapítása részben az elemzés függvénye” (190).

1.8. Egyáltalában, szükség van-e a morfémára? A több mint ezer oldalas Str.Morf.-ban a **morféma** szót több alkalommal használják, morfémadefiníciót, morfematika fejezetet azonban nem sikerült találnom. A Kenesei István által írt fejezet címe Szavak, szófajok, toldalékok (2000: 75–136). A magyar nyelv lexikális elemeinek osztályozása során a bloomfieldi formális elemzés alapján megkülönböztet **szavakat** (független szókat: *kutya, ház*; függőszókat: *csak, nem*) és **szó alatti elemeket** (félszókat: *-szerű, -féle, gyógy-, tév-*; valamint toldalékokat, amelyek lehetnek *képzők* és *inflexiós* toldalékok). Kiefer Ferenc a **kettéosztott morfológia** jellemzése során (a szóalkotás helye a szótár, a ragozása a szintaxis vagy a szintaxisra épülő morfológiai/fonológiai komponens) megállapítja, hogy: „A képzők szótári ábrázolásával számoló elméletekben, amelyekben a képző nem önálló lexikai egység, a morféma fogalmára nincs szükség” (2000: 34–5). Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy az ÉKSz.-ban a képzők és a ragok is szótározva vannak, a hétkötetes ÉrtSz.-ban viszont egyik sincs. Ennek ellenére ritka kivételektől eltekintve (*Az izmusok története a festészetben*) a magyarban sem a képzők, sem a ragok nem önálló lexikai egységek, mivel kö-

tött morfémák. Ulrich Engel kétkötetes 888 oldalas német nyelvtanában a **morféma** szó egyszer sem fordul elő, de vannak képzők, ragok, prefixek. Ez olyan helyzet, mintha a zoológiában csak különböző állatnevek lennének, és hiányozna az **állat** szó.

2. A morféma újbóli újradefiniálása. A 'morféma' szó használatát 1881-ben Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929), az akkor Kazanyban oktató lengyel nyelvész javasolta. Azóta a morfémadefiniációt többször módosították, újrafogalmazták. A tudományos klasszifikáció legújabb wittgensteini (és prototípus) elve szerint (vö. Pete 2003) a fogalmak definiálása a centrum ↔ periféria (prototípus) elve alapján történik, vagyis a perifériális jelenségekre nem kötelező figyelemmel lennünk. A morfémadefiniáció módosítására vonatkozó javaslatom a következő: **A morfémák szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei.** A definíciót kiegészítő magyarázataim a következők.

2.1. A morfémák szavak és szóalakok szerkezeti egységei. A meghatározásnak ez a része a morfémákat egyértelműen a szavakhoz köti, lehetővé teszi valamennyi szegmentális és szupraszegmentális (pl. szuperfix) számbavételét, a szavak egymorfémás szerkezetűek is lehetnek. A morfémának szavakhoz kötött meghatározása összhangban van a nyelv **szintek** szerint történő hierarchikus elrendezésű leírásával is.

2.2. A tartalmi és formai oldal viszonyában a formai oldal elsőbbségének a hangsúlyozása. Az eddigi meghatározások hol a szemantikai, hol pedig a formális elemek meglétének a szükségességéből indultak ki. Ez a definíció a morfémát elsősorban **formai** szerkezeti egységként fogja fel, amely eleve kizárja azt a lehetőséget, hogy az oroszban például a *мор-ом* szóalak *-ом* ragját három morfémaként értékeljük, amely nemet és esetet fejez ki, de azt is, hogy például az angolban a főnevek többes számát kifejező különböző, egymással semmiféle formai kapcsolatban nem lévő morfémákat egy morféma allomorfjainak tekintjük (vö.: *dog-s, ox-en, child-r-en, cherub-im, formula-e, criteri-on* → *criteri-a, radi-us* → *radi-i, man* → *men, mouse* → *mice* stb.)

2.3. A tartalmi oldal értelmezésének kiszélesítése. A morfémával kapcsolatban az eddigi 'legkisebb/minimális jelentéssel bíró' kitélt többnyire a saussure-i konceptuális jelentéssel és különböző grammatikai kategóriák jelentésével hozták összefüggésbe, vagy csak az utóbbiakra korlátozták. G. N. Lech (1974) a nem grammatikai jelentéseknek 7 típusát különbözteti meg: konceptuális (logikai, kognitív, denotatív), konnotatív, stilisztikai, emocionális, összekapcsolódásos / transzponált, reflexiós (pl. az *iskola* szó különböző jelentései egymásból következnek), kollokációs / szókapcsolatokat felidéző (pl. *a hó fehér, a méh zümmög, a dongó döngicsél*) és tematikus jelentéseket. O. Sz. Ahmanov (1966, 1969) szótára pedig 40 körüli jelentéstípust nevez meg, a funkciónak pedig mintegy 25 típusát sorolja fel. Ezeknek az elnevezéseknek az egy része azonban fedi vagy keresztezi egymást. Ugyanazt a jelenséget többször jelentésnek és funkciónak is nevezi. Számunkra azonban a lényeg az, hogy a morféma tartalmi oldalát **bármelyik** típusú jelentés vagy **funkció** is alkothatja.

2.4. A morfémák a forma és a tartalom aszimmetrikus egységei. A nyelvészek már régebben elismerték, hogy a nyelvi jelek formája és tartalma közötti megfelelés aránya távolról sem 1 : 1 (vö. pl. Walter Jung [1988: 19]: „Zwischen der Form und der Bedeutung sprachlicher Zeichen besteht keine 1:1-Entsprechung”). Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy a morfémák általános sajátosságai közül mindig akadnak perifériális kivételek is. A morfémák ismérvei a következők.

2.4.1. Ismételhetőek, de egyedi (unikális) morfémák előfordulása is lehetséges. A morfémák több szóban vagy szóalakban fordulnak elő. Antal László (1964: 96–7) elemzése szerint egy morfémának eleget kell tennie a **felsőhatár törvénynek** (egymástól függetlenül más szavakban is előfordulnak) és az **alsóhatár törvénynek** is (más szegmentumok mellett is előfordulnak, ismét mások mellett nem). Az *édesség* szóban például két morféma van. Az *édes* morféma a *-ség* morfémától függetlenül több mint tíz szóban fordul elő (*édesen, édesít, édesget, édesedik* a szőlő, *édeses* íze van, *édesded* álomba merül, *édeske, édeskevés, édesszájú, édestestvér, édesapa, édesanya, édesvíz, édes-nemes* paprika; a *-ság/-ség* morféma *-ség* variánsa pedig az *édes* morfémától

függetlenül 484 szóban fordul elő, a *-ság* variánsa viszont 505 szóban ismétlődik más szegmentumok mellett (vö. Papp Ferenc 1969, 1994). Az egyedi (unikális) morféma csak egyetlen szóban fordulnak elő. Például *hent-es*, *kort-es*, *kura-fi* (< kurvafi), *fabatka*, *dugába dől*; ném. *Himbeere* 'málna', *Brombeere* 'földi szeder'; ang. *bilberry* 'fekete áfonya'; orosz *nonadъя* 'papné'. Kenesei István (2000: 84) úgy véli, hogy az úgynevezett **ikerszavas összetételek** ismétlő és/vagy rímelő tagjait (pl. *ingó-bingó*, *ici-pici*, *gizgaz*, *gyimgyom*, *girbegörbe*) még morféma-knak sem tekinthetjük, mivel nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincs, de valójában jelentésük sem. Ezzel kapcsolatos megjegyzéseim: 1) A *bingó*, *ici*, *giz*, *gyim*, *girbe* stb. hangalakváltozatok valóban nem morféma-k, hanem az *ingó*, *pici*, *gaz*, *gyom*, *görbe* morféma-k morfjai. 2) Az önálló szónak megfelelő használat nem kritériuma a morféma-knak, még kevésbé az a morfjaiknak (még a szavak nagy része is az autosemantikus főnevek kivételével csak relatíve önálló, vö. valenciaelmélet). 3) A *bingó*, *ici*, *giz* stb. nem jelentés vagy funkció nélküli egyedi morféma-változatok. Az én nyelvérzéke-m szerint az *ingó tutaj* például nem ugyanaz, mint a kellemes érzetet keltő *ingó-bingó tutaj*. Vö.: **Ingó-bingó** rózsabokor vállamon, Hozott isten, **édes-kedves** angyalom! (Arany). Az *InterPici* sem lehet **InterIci-pici*, mivel nem parányi távolságon közlekednek ezek a vonatok, hanem többnyire két nagy város (pl. Szeged és Békéscsaba között; Budapestről nem indul *InterPici*). Ha az *ici* nem morf, akkor mihez tesszük a kicsinyítő képzőt az *icike-picike*, *icurka-picurka* variánsokban. A *Felveri a kertet a gaz / a giz-gaz* variánsok között is van némi különbség: az ikerszó kisebb-nagyobb *gyimgyomot* jelöl, nem ikerszó esetén szó lehet például csak parlagfüről is. A szablya *görbe kard*, a *girbe-görbe kard* több kisebb-nagyobb szabálytalan görbülettel rendelkező, nem használható kard. Itt emlékeztetem az olvasókat E. Sapir kísérletére, aki kérte hallgatóit, hogy találják ki, hogy a *mil*, *mal*, *malume*, *takete* értelem nélküli hangalakok közül melyikük jelöl nagy, kicsi, éles és kerek tárgyat. A válasz egyértelmű volt. A magyarban magas hangrendű szavak néha kisebb tárgyakat, tulajdonságokat, gyengébb intenzitású cselekvéseket, érzelmeket, tér- és időbeli távolságokat jelölnek, mint a nekik megfelelő mély hangrendű szavak. Vö.: *köröm* – *karom*, *sistereg* – *sustorog*, *libeg* – *lobog*, *itt* – *ott*, *ekkor* – *akkor*, *dirmeg-dörmög*, *izeg-mozog* (Pete 2001: 209). Általában arról szoktunk beszélni, hogy a fonéma-knak csak jelentésmegkülönböztető szerepük van. A. P. Zsuravljov (1974) könyvet is írt a fonetikai jelentésről, amely jellegében lényegesen eltér a lexikai jelentés típusaitól.

2.4.2. A morféma-k jelentéshordozók, de lehetőségek csak valamilyen funkcióval rendelkező morféma-k is. Felfogásunk szerint a morféma-k kijelölésének fő kritériuma **formai** szegmentálhatóságuk. Ebből következik például, hogy a német és az angol személytelen mondatok képzésére szolgáló Platzhalter funkciójú egymorfémás szerkezetű szavakat, az összetett szavak gyökerei, tövei közötti **interfixeket**, a szótó és a toldalékok közti **unifixeket** (kötőhangzókat) a jövőben morféma-ként szegmentálhatnánk. Vö.: *Es regnet. It's raining. Izé, hogy is hívják a barát-o-d-a-t? galvan-o-plasztika.*

2.4.3. A morféma-k minimális szemantikai egységek, de több jelentésű morféma-k is vannak. A morféma-k poliszemiájának két típusa van: 1) Egy morféma-nak egy szóalakban van több jelentése, például a *lát-lak* igealakban a *-lak* morféma kifejezi az ágens személyét és számát, valamint a tárgy személyét és számát, a *pad-o-m* szóalakban az *-m* morféma jelöli a birtokviszonyt, a birtokos személyét és számát. 2) Egy morféma-nak különböző szavakban lehetnek eltérő jelentései, például az ÉKSz. szerint az *át-* igekötőnek 7 jelentése van (*átküld*, *átszúr*, *átázik*, *átnyalából*, *átolvas*, *átszervez*, *átalussza* az éjszakát), a *-ság* /*-ség* képzőnek pedig 9 (*segítség*, *nyereség*, *szépség*, *betegség*, *magyarság*, *édesség*, *síkság*, *uraság*, *rendőrség*).

2.4.4. Homonim morféma-k is előfordulnak: *könyv-e-m* – *alsz-o-m* – *mögött-e-m*.

2.4.5. A szinonímia lehetősége: Győrben ↔ Győrött, Péter könyve ↔ Péternek a könyve.

2.4.6. A morféma-k oszthatatlan, folyamatos, megszakíthatatlan egységek, ami azonban nem zár ki különböző diszkrét, szakadásos lehetőségeket. A morféma-k egységét ugyanis szemantikai oszthatóság esetén formai egységük biztosítja, formai oszthatóság megjelenésekor szemanti-

kai egységük továbbélése, formai azonosság esetén pedig jelentős szemantikai különbözőségük. Így például a *lábnyom*, *lábszár*, *kézfej* szavak birtokos személyragozáskor szétválhatnak: *A kezem fején pattanás van; A lába nyomába se léphetsz; A lábam nyomát is megcsókolhatod* – *Vaskos lábnyomától messze reng a parlag* (Arany); *Megfogta a lábam szárát / a lábszáramat*. A morfémák összevonódhatnak (*nem tudom* → *nem tom*, német: *in dem* → *im*), megrövidülhetnek (*Balaton* → *Balcsi*, *fagylalt* → *fagyi*), bővíthetnek (*ló* – *lovat*).

2.4.7. Aszimmetria a morfémák használatában. A szó szerkezetében a morfémák használatuk szerint lehetnek szabadok és kötöttek, nem helyváltoztatóak és helyváltoztatóak.

a) Szabad és kötött morfémák (freie und gebundene Morpheme, free and bound morphemes, свободные и связанные морфемы). A gyökérmorfémák általában önálló használatot is megengedő szabad morfémák, a toldalékok használata pedig egy-két kivételtől eltekintve (az **ultrák terrorcselekményei**) kötött, vagyis gyökérmorfémák nélkül nem fordulnak elő. A nyelvek egy részében azonban a gyökérmorfémák között is vannak kötöttek, ami azt jelenti, hogy nincs toldalék nélküli önálló használatuk. Például: *ingó-bingó*, *fabatka*, *gyógyszer*, *gyógyul*, *feszül*, *feszés*, *hábor-og*, *háborgat*, *pattog*, *pattan* stb. A Str.Morf.–ban (2000: 91–3) Kenesei István az ilyen szógyökereket **passzív**, **fiktív** vagy **fantomtöveknek** nevezi. Külön érdekessége az általa követett bloomfieldi formális elemzésnek, hogy „tőnek azokat a félélszókat vagy félélszópróbát teljesíteni nem képes kötött formákat nevezi, amelyek maguk nem toldalékok, és/de hozzájuk képzők, azaz toldalékok csatlakoz(hat)nak” (92). Számomra érthetetlen a nyelvtudományban már elég régen meghonosodott „szabad és kötött szógyökerek” terminusok mellőzése (vö. Heidrun Pelz 1975: 16). A „passzív, fiktív, fantomtövek” elnevezések értelmetlenek, mivel ezek a „tövek” a szabad tövekhez hasonlóan aktívan részt vesznek más szavak képzésében, az így keletkezett szavakból gyakran újabb szavak képezhetők, hozzájuk egy másik gyökérmorféma is csatlakozhat. Az így keletkezett rokon szavak ugyanúgy egy szócsalád közös szemantikai magját alkotják, mint a szabad tövek. Vö.:

mész	–	–	–
mesz–es	fesz –es	tév –ed	gyógy –ít
mesz–es–en	fesz–es–en	tév–ed–és	gyógy–ít–hat–ó
mesz–es–ed–ik	fesz–es–ség	tév–es	gyógy–ít–ás
mesz–el	fesz–ül	tév–es–en	gyógy–ít–ó
mesz–el–és	fesz–ül–et	tév–ely–eg	gyógy–ul
mesz–el–ő	fesz–ít	tév–eteg	gyógy–ul–ás
ki-mesz–el	meg-fesz–ül	tév–eszt	meg-gyógy–ul
el-mesz–es–ed–ik	meg-fesz–ít	el-téved	ki-gyógy–ít
mész-kő	meg-fesz–ít–és	tév-eszme	gyógy-forrás
mész–éget–ő	fesz-táv (olság)	össze-téveszt	gyógy-fű

A „tő” terminusnak kötött szógyökerekre (radixoidokra) való korlátozása felesleges bonyodalmat okoz a morfémaelemzésben. A Kenesei-féle *független szó* – *függőszó* – *félszó* – *toldalék* osztályozási séma alapján számomra nehéz feladat például a *ki-jár-at* szó morfémaelemzése. A *jár* független szó (*Gyalog jártam az egyetemre*), a *kijárat* is az. De, hogy mi benne a *jár* gyökér, erre nem tér ki Kenesei elmélete, amely a „félszó” terminust is egyénien értelmezi. A nyelvtudományban ezt a „félsegédigék” jelentésében szokás használni. Vö.: **semi-auxiliary verb**, **полу вспомога тельный глагол**. A toldalékok aszimmetriájához tartozik az is, hogy vannak úgynevezett **féltoldalékok** is, amelyek hangalakja lehet morféma és szó is. Az oroszban több prefixnek előjárók felelnek meg, a magyar igei prefixeknek pedig határozószók.

b) Helyüket felcserélhető gyökérmorfémák az összetett szavakban. A magyar összetett szavakban néha a gyökérmorfémák felcserélhetők, és ez a felcserélés megváltoztatja a szó értelmét. Ilyen esetekben a gyökérmorféma használata szerint **transzfix**: *szemüveg* – *üvegszem*, *világhír* –

hírvilág, körtánc – tánckör, hasábfá – fahasáb, díszkapu – kapudísz, munkabér – bérmunka, gyökérszó – szógyökér, keresztfa – fakereszt, pecsenyekacsa – kacsapecsenye, mesterszakács – szakácmester, ifjúmunkás – munkásifjú, cukorrépa – répacukor, cukornád – nádcukor stb.

c) **Elválható igei prefixek és összetett igék összetevői.** É. Kiss Katalin (1992: 118) hangsúlyozza, hogy „egy összetett vagy képzett szó elemei nem válhatnak el egymástól”. Ez általában valóban így van. Közismertek azonban a német elváló és nem elváló prefixek. Bizonyos prefixek elválása elvéve az angolban is előfordulhat: *Did you say **dis**interested or **un**interested?* – **Dis** (S. Chalker, E. Weiner 1994: 241). A magyarban az **összetett igék** (*mennydörög, ellentmond, jótáll, egyetért, létrehoz, létrejön, végigül, végigáll, végignéz, végigharcol* stb.) **első** tagjai és az **igék** (csak az igék!) **prefixei** szintén elválnak. Az ilyen morfémákat a használatuk szerinti osztályozásban **ambifixeknek** nevezik. Vö.: *Sokáig tárgyaltak, míg **létrehoz**ták az egyezményt – Hosszas tárgyalások után **'létrehoz**ták / **hoz**ták **'létre** az egyezményt; **Létrejött** a megállapodás – **Nehezen jött létre** a megállapodás; **Megállapod**tak – **Nem állapod**tak meg.* É. Kiss felteszi a kérdést: „... ha semmi különbség nem volna például a *kivesz* és a *kivételez* igék szerkezete között, hogyan magyaráznánk meg eltérő mondattani viselkedésüket? Vö.: *Ki vett ki valamit? / Ki kivételezett vkivel?*” (i. m. 118). De azt is kérdezhetnénk, hogy a *végigül* stb. összetett igék összetevői miért válnak el, a *vendégszerepel* összetett ige összetevői pedig nem? A magyarázat roppant egyszerű. A *kivételez* ige a *kivétel* főnévből származik, a főnevek prefixei pedig nem válnak el. A *vendégszerepel* ige szintén főnévből keletkezett **elvonás** útján: *vendégszereplés* → *vendégszerepel*: *Nálunk nem **vendégszerepel**tek.* Minya Károly (1997: 283–9) számos ilyen igét sorol fel: *kárpótlás* → *kárpótol*, *hangszigetel*, *hőszigetel*, *végrendelkezik*, *szakdolgozik*, *végkielégít*, *távírányít*, *szakfelügyel*, *bérelszámol* stb. Ezek összetevői nem válnak el.

3. Epidigmatika → szintagmatika → paradigmatika. A morfémák e **hármás dimenziós** vizsgálata kialakulásának kezdetei C.F. Hockett fél évszázaddal ezelőtti (1954) IP nyelvtanára (item-and-process-grammar, Element- und Prozessgrammatik, модель „единица и процесс”) nyúlnak vissza. Sematikusán ezt így ábrázolhatjuk:

epidigmatika:	↑ ↓
szintagmatika:	→ →
paradigmatika:	↓ ↓

3.1. Epidigmatika. (Vö.: *Prometheus* 'előre, a jövőbe tekintő' és fivére *Epimetheus* 'viszsa, a múltra figyelő', *prológos*, *prolongál* – *epilógos*, *epigon*, *epikus*). A XX. század második felének az elején a nyelvtudományban egyre jobban terjedt a felszíni és mélyszerkezetek megkülönböztetése. Némiképp erre emlékeztetnek a morfémaelemzés alapját képező, háttérben meghúzódó epidigmatikai **absztrakt morfémák** és azok konceptuális, szemantikai, pragmatikai és grammatikai **jelentései**, amelyek szófajokhoz, azok morfológiai kategóriáihoz kapcsolódnak. Elrendezésüket a nyelvi rendszer szintek szerinti **hierarchikus** szerkezeti felépítése biztosítja. A morfémák esetében ez azt jelenti, hogy azok alsóbb szintű fonémákból állnak és felsőbb szintű szavak és szóalakok képzésének az eszközei. Ezenkívül a morfémák egyes típusai között is van egy hierarchikus viszony. A legfontosabbak a **szófajsemleges** gyökérmorfémák, mert a szófaj minden szavának van gyökere, valamint ugyanaz a gyökérmorféma több szófajban is előfordul, továbbá a toldalékok típusait elsősorban a szógyökérhez viszonyított pozicionális helyük szerint határozzuk meg. Vö.: *harag* – *harag-os* – *haragos-an* – *harag-sz-ik*, *fehér* – *fehér-en* – *fehér-ség* – *fehér-lik*, *két* – *kett-ő* – *kett-es* – *kett-ő-ség* – *meg-kett-ő-z*. A nyelvtani leírás számára viszont a **toldalékok**, közülük is a grammatikai jelentésűek a fontosabbak. A toldalékok között a **prefixek** szintén szófajsemlegesek (*ki-megy* – *ki-menő* – *ki-menés*). A **képzők** szófajspecifikusak: a *-ság/-ség* például főneveket, az *-i* mellékneveket képez. A **jelek** valamilyen morfológiai kategóriái alapú szóalakot hoznak létre, s ezek a képzett szóalakok névszóragozásakor vagy a személyragos igeragozásban minden alakban megmaradnak.

A magyarban a következő jelek (formaképzők) vannak: fokjel, a többes szám jele, a birtoktöbbsítő jel, a felszólító mód jele, a feltételes mód jele, a múlt idő jele, a főnévi igenév jele [!], a melléknévi igenevek jelei [!], a határozói igenevek jelei [!]. (Az igeneveket igealakoknak tekintem [!].) A **ragok** a **személyragozási** paradigmasorokban személyenként, a **viszonyragozási** paradigmasorokban pedig esetenként változnak. Az epidigmatikai morfémajelentés és az azt kifejező hangalak(ok) egy elvont, lényegében csak jelentés(ek)hez kötődő **absztrakt morfémában** testesül(nek) meg. Az epidigmatikai **számkategória** egyes és többes számra (esetleg duálisra) oszlik, amelyhez nyelvektől, felfogásoktól függően egy vagy több morféma hangalakja társul.

3.2. Szintagmatika. A nyelvi jelek szintagmatikai viszonyításai vízszintesek, lineáris **és-viszonyok** (*and-relations*), amelyek egyrészt a nyelvi egységek (többek között a realizált morfémák) kapcsolódási lehetőségeit és típusait, másrészt pedig a nyelvi egységeknek (így a szavaknak is) kisebb elemekre történő bontási lehetőségeit vizsgálja. Egy kategórián belül annyi **viszonysík** van, ahány speciális jelentésre tagolódik egy kategória. A számkategórián belül például két viszonsík van: az egyes és a többes számé. Az ószlávban kettes szám (duális) is volt. A magyarban külön foglalkozhatunk a páros testrészek és ruhadarabok számát kifejező jelölési módokkal: *félkezű – kezzet mos – mossa kezeit*. Az angol nyelvtanok felfogása szerint a számkategória többes számú morfémájának realizálására szintagmatikai síkon két morféma szükséges: egy tömorféma és egy többes számú jelentésű morféma szabályos vagy rendhagyó **morfjai**: *cat-s, child-ren, ox-en, formula-e, criteri-a* stb. Ez a felfogás a jelentés és a hangalak 1 : 1 arányú mesterséges megfeleltetésén alapszik. Bohumil Palek (1989: 110) ismerteti a *foot – feet* 'láb – lábak' típusú alakok megfeleltetésének különböző módjait: 1) Mindkét alak két morfémából áll: az egyik morféma f – t, amelyek közé egyes számban [u:] infix, a többes számban pedig [i:] infix ékelődik. 2) A [fu:t] és a [fi:t] egy morfémának két allomorfja, amelyhez a többes számban egy 0 morféma járul. 3) A többes számú alak szuppletív formája az egyes számúnak, amelyben a lexikai és grammatikai jelentés kumulálódik. Egyik felfogáshoz sem tudok csatlakozni. A latin *vinco, vici, victum* 'győz' példa azt mutatja, hogy az infixek beékelődnek egy töbe, nem pedig felcserélik egymást. Szuppletív képzés esetén különböző gyökérmorfémákkal van dolgunk: *sok – több, gut – besser, good – better, a foot – feet, goose – geese, man – men* esetében viszont egy morfémában végbemenő hangzóváltozás (belső alternáció) képez új szóalakot. Az epidigmatikai morfémák szintagmatikai síkon történő realizálódása ugyanis történhet egyalakú morfémákban, egy morféma különböző allomorfjaiban, különböző szinonim jelentésű morfémákban, egy morféma alternációs alakváltozataiban. Ezeket a morfémarealizálódási lehetőségeket részletesen leírja Károly Sándor a MMNYR.-ben (1961: 295–331) és ugyanitt Ruzsiczky Éva (333–420), valamint Velcsov Mártonné a Mai magyar nyelv című egyetemi tankönyvben (1968: 89–113).

3.3. A paradigmatika a szintagmatikus viszonsíkok közötti asszociációs kapcsolatokat jelöli, amelyeket **vagy-viszonyoknak** (*or-relationship*) is neveznek. Paradigmatikus asszociációk mindegyik nyelvi szint egységei között lehetségesek. **Szóképzési paradigmát** például egy alapszóból azonos képzési fokon alkotott különböző szófajokhoz tartozható szavak összessége hoz létre: *asztal → asztal-ka, asztal-i, asztalos*. A **morfológiai paradigmákat** viszont szófajok szerint osztályozzák. Kétféle csoportosításuk lehetséges. 1) A paradigmába beletartozik egy szófaj **alak-tani kategóriáinak minden szóalakja**. Ez elsősorban a morfológiai szóalakokban nem bővelkedő nyelvekben szokásos gyakorlat. Az angolban például a *see, sees, seeing, saw seen* igei alakok némelyik szerzőnél egy paradigmát alkotnak. 2) A morfológiai szóalakokban bővelkedő nyelvekben a morfológiai paradigmákat **jelentésük és képzési sajátásaik** szerint osztályozzák. Úgy gondolom, hogy a magyarban a szóalakokat elsősorban képzési sajátásaik szerint célszerű számba vennünk. A magyar nyelvtani hagyomány szerint vannak **jelekkel** és **ragokkal** képzett alaktani kategóriáink (szóalakjaink). A periférikus képzési módokkal itt most nem foglalkozom.

Kenesei István (2000: 129) hangsúlyozza, hogy „számos konkrét esetben jelentős nehézségbe ütközünk, amikor azt akarjuk megállapítani [...], hogy képzőről vagy jelről, illetve ragról

van-e szó”. Továbbá: „Természetesen a külföldi szerzők a jelet és a ragot nem vizsgálják külön, hanem inflexió néven említik azokat a toldalékokat, melyeket a magyar szakirodalom főleg elhelyezkedésük alapján két további csoportra oszt”. Kenesei „kórképe” a problémákról alapjában véve helytálló, de kisebb-nagyobb pontosításokat, kiegészítéseket igényel.

Először: nem szerencsés a toldalékok elhelyezkedésük szerinti tipizálását egyesíteni azok funkciójával és jelentésével. Másodszor, a „külföldi szerzők” nem egyenlők az angol s esetleg egyes német szerzőkkel. (Az angolban igazándiból nincs is a magyar ragozásnak megfelelő toldalékolási rendszer). Az oroszban például már az iskolában régóta megkülönböztetnek **szóképző** és **formaképző szuffixumokat**, valamint **flexiókat**. A magyar jelek és az orosz formaképző szuffixok kb. 90%-ban teljesen megegyeznek.) Harmadszor, elszomorítanak „félígazságoknak” általános érvényűre történő emelése. Ilyenekkel sajnos Keneseinél is találkozunk. „Az inflexió nem változtatja meg a szintaktikai környezetet” (i. m. 129). Az igék jeleinek esetében ez valóban mindig így van, a személyragokra azonban ez csak félig-meddig vonatkozik. Vö.: *Szeretek/szerettem egy asszonyt.* – **Szeretem egy asszonyt. Téged szeretlek.* – *Szeretlek: te asszony!* A főnevek többes-szám-jelei és birtokos személyragjai szintén nem változtatják meg a szintaktikai környezetet, az **esetragok** viszont igen. „A tipikus képző új szót hoz létre, megváltoztatja a szintaktikai környezetet, szófajváltást okoz”. E felfogás szerint az *ügy* főnévből képzett *ügy-ész*, a belőle képzett *ügyész-ség* főnevek képzői nem „tipikus képzők”. De még ennél is furcsább, hogy a *zsvány-ság* szóban a képző nem tipikus, de ugyanaz a képző az *igaz-ság* szóban már az. A *zsvány* és az *igaz* szavakat egyformán használhatjuk főnévként és mellénevekként is. Vö.: *Ez igaz történet.* – *Megtaláltam az igazit. Béla zsvány kölyök.* – *Béla egy kis zsvány.* A képzők új szavakat alkotnak, amelyek tartozhatnak ugyanahhoz a szófajhoz vagy egy másik szófajhoz. A szófajváltás történhet képzőkkel és nélkülük is. „A képzés szófajváltást eredményezhet [ha a képzés tipikus vagy tipikusan használjuk], a ragozás nem” (i. m. 129) állítás is kategorikusnak tűnik. A *Megtaláltam az iga-zit, Az okosok okosak, a tüdőbajosok tüdőbajosak* stb. esetében mintha a ragozás **is** mutatná a szófajváltást. Ez nem véletlen, mert a szófajokat nem egyformán ragozzuk. „A tipikus inflexió toldalék [...] után nem állhat más toldalék” felfogás is kategorikus, általános nyelvészeti szempontból pedig hamis. Az oroszban például ezernél is több visszaható ige, a határozatlan és tagadó névmások ragozása ékesen cáfolja ezt a nézetet. De a magyarban sem állja meg a helyét. Vö.: *Mindnyájan izeg-t-ünk–mozog-t-unk; Kiknek a tyúkjaít lopták el? – A szomszéd-a-i-m-é-i-t. Sze-ret-né-k szántani; Majd valaki belé-d szeret* (a *beleszeret* ige ragozása). Ezek a példák azt bizonyítják, hogy a magyarban – az oroszhoz hasonlóan és az angollal ellentétben – nem szerencsés a jel (formaképző) és a rag inflexió formájában történő összevonása.

A magyarban **esetragokat**, **igei és névtői személyragokat**, valamint **birtokos személyragokat** különböztetünk meg. Ezek a ragozási paradigmákban esetenként, illetve személyenként változnak. A **jelek** egyes morfológiai kategóriák egy-egy specifikus jelentésű alakját képezik. Beletartoznak az itt felsorolt ragozási paradigmákba, de a ragoktól eltérően (a képzőkhöz hasonlóan) esetenként és személyenként nem változnak. A **képzők** – a kicsinyítő képzők is – új szavakat képeznek. Az igeneveket – az antik *verbum infinitum* és a Keszler Borbála (1995: 302) által kimutatott európai grammatikai gyakorlatot követve – igealakoknak nevezzük, képzésük jelekkel történik [!]. Csak a határozói igenevek jelei nem tartoznak egyetlen ragozási paradigmába se.

A különböző ragozási típusok paradigmái mintául szolgálnak az adott szófajhoz tartozó szavak ragozására.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1964. A formális nyelvi elemzés. *Studium könyvek* 44. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bünting, Karl-Dieter 1978. *Einführung in die Linguistik*. 7. Auflage. Studienbuch Linguistik.
- Chalker, Sylvia, Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford, Clar. Press.
- Crystal, David 1993. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Blackwell. Oxford.
- Engel, Ulrich 1992. *Deutsche Grammatik. I.–II.* Heidelberg, Julius Gross – Bp., Múzsák Kiadó.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar Nyelvtan*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Forgács Tamás 2001. *Ungarische Grammatik*. Wien. Edition Praesens.
- Gross, Harro 1988. *Einführung in die germanistische Linguistik*. München. Iudicium –Verlag.
- Hartmann R. R. K., Stork F. C. 1974. *Dictionary of Language and Linguistics*. London. Applied S. P.
- Hockett C. F. 1954. *Two models of grammatical description*. In: *Word* 10, 210–34.
- Jung, Walter 1988. *Grammatik der deutschen Sprache*. Bearb. von Günter Starke. 9. Aufl. Leipzig.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 3. 293–308.
- Keszler Borbála 2000. *Magyar grammatika* (MGr.). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. kötet. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Martinet, André 1960. *Éléments de linguistique générale*. Paris... (ném. ford.: Fuchs, Anna 1963. Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft. Stuttgart.)
- Minya Károly 1997. Az elvonással keletkezett összetett ige, mint neologizmus. *Nyr.* 1997/3, 283–9.
- Palek, Bohumil 1989. *Základy obecné jazykovědy*. Státní pedagogické nakladatelství. Praha.
- Papp Ferenc (szerk.) 1969, 1994. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Pelz, Heidrun 1987. *Linguistik für Anfänger*. 7. Auflage. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Pete István 2001. A nyelvi jelentések típusainak hierarchiája. *Hungaro–Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańcerowski*. Budapest. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Trask R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. Routledge. London and New York.
- Васильева Н. В., Виноградов В. А., Шахнарович А. М. 1995. *Краткий словарь лингвистических терминов*. Москва, „Русский язык”.
- Виноградов В. А., Крылов С. А., Поливанова А. К. 1990. Морфема. „*Лингвистический энциклопедический словарь*”. Галвн. ред. Ярцева В. Н. Москва. „Советская энциклопедия”.
- Журавлёв А. П. 1974. *Фонетическое значение*. Ленинград. ЛГУ.
- Милославский И. Г. 1999. *Морф и морфема*. „*Современный русский язык*”. Под ред. Л. А. Новикова. Санкт-Петербург, „Лань”.
- Шведова Н. Ю., Лопатин В. В. (ред.) 1989. *Краткая русская грамматика*. Москва. „Русский язык”.

SUMMARY

Pete, István

The necessity of a new redefinition of ‘morpheme’

The Polish linguist Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929) was the first to use the term *morpheme* (1881, Kazan). Since then, the term has been redefined over and over again. Nowadays, the morpheme is the smallest meaningful or formal unit in a language, in a word, or in a grammar, or the smallest linguistic sign. The author of this paper gives a new redefinition of *morpheme* as follows: *The morpheme is the smallest asymmetrical formal unit with any kind of meaning or function in word structures*. The realisation of morphemes exhibits *epidigmatic* ($\uparrow\downarrow$), *syntagmatic* ($\rightarrow\rightarrow$) and *paradigmatic* ($\downarrow\downarrow$) relationships or dimensions.